

ЛЕКСЕМИТЕ УСПЕХ И УСПЯВАМ В УЗУСА И В АСОЦИАТИВНИТЕ РЕЧНИЦИ НА БЪЛГАРСКИЯ И РУСКИЯ ЕЗИЦИ

Неля Иванова

THE LEXEME *SUCCESS* AND *TO SUCCEED* IN USE AND IN THE ASSOCIATIVE DICTIONARIES OF THE BULGARIAN AND RUSSIAN LANGUAGES

Nelya Ivanova

Abstract: *The focus of our research is the realized pragmatic potential of the tokens “success” and “I succeed” in the Bulgarian and Russian languages, in which, as expected, there are many coincidences in the verbal formulas containing “success” as life value and linguistic and cultural phenomenon. Although it is not included in the core 10 tokens that characterize the linguistic consciousness of the Slavs, according to the Slavic Associative Dictionary (2004) and “Bulgarian norms of verbal associations” (1984), “success” is directly related to each of them. In this article we analyze the data of the mentioned associative dictionaries, as well as rich etymological information to explain why the phrase “I succeed successfully” is so often used in Bulgarian today.*

Key words: *success, to succeed, Slavic Associative Dictionary, Bulgarian norms of verbal associations*

<https://doi.org/10.46687/GOHY6922>

Успехът има екзистенциална същност – той има отношение към смисъла на живота, към определянето на житейските цели и стратегии, към усещането на човека за щастие и удовлетвореност от живота. Успехът е важен социален ориентир и неговите измерения днес са предмет на оживени дискусии в различни науки – философията, социологията, психологията, културологията, а формираният в лингвистиката лингвокултурен подход към явлението успех позволява успехът да бъде изследван през призмата на езиковата картина на света на носителите на различни езици, тяхната речева практика и словесната обективация на различни мнения, позиции и оценки.

В настоящото изложение фокусираме вниманието си върху два близкородствени езика – руския и българския, и, както следва да се очаква, в словесните формули на успеха в тях се наблюдават много съвпадения, но и определени различия.

Благодатни и много любопитни за подобни съпоставителни изследвания са данните на асоциативните речници, тъй като те дават достъп до „образа на съзнанието“, асоцииран с думата, а тя е своеобразна „културна рамка“, която се налага върху индивидуалния опит на всеки човек, преминал през социализацията в определена култура. „Да назовеш означава да припишеш определено значение, а да припишеш определено значение, означава да разбереш, да включиш в своето съзнание“, пише Н. Уфимцева (SAS 2004: 5), съставител на Славянския асоциативен речник (по-нататък в изложението – САР).

Една от задачите на асоциативните речници е да бъде изследвана системността на картината на света и да бъде определено ядрото на езиковото съзнание, т. е. тези единици на семантичната (асоциативно-вербална) мрежа, които имат най-голям брой връзки с другите единици на асоциативната мрежа (те, от своя страна, могат да бъдат представени във вид на обратен асоциативен речник).

Например първите 30 думи, съставлящи ядрото на езиковото съзнание на руси и българи според CAP, са следните:

бълг. *живот, човек, любов, приятел, много, сила, щастие, жена, радост, добро, дете, обич;*

руси: *жизнь, человек, любовь, радость, дом, хорошо, друг, нет, счастье, есть, свет, плохо.*

Съвпадащи в 4-те списъка (руси, българи, белоруси, украинци) са следните думи: *живот, човек, любов, радост, приятел, щастие, добро, смърт, пари, голям* (SAS 2004: 747).

Ако вземем първите 10 думи на ядрото на езиковото съзнание, то сред тях съвпадащи в 4-те анкети са *живот, човек, любов, радост, приятел, щастие*, т. е. 60% (SAS 2004: 8). Макар и да отсъства в този списък, думата *успех* има отношение към всяка една от изброените. Именно чрез тях участниците в проучвания и социологически анкети разкриват същността на феномена успех в личен план (вж. Hristakieva 2011; Ivanova 2012: 143; Mitev, Kovacheva 2014: 54 и др.). Трябва обаче да се има предвид, че днес обилната речева практика и в руския, и в българския език е свързана предимно със западния модел на превръщане на материалния успех и благосъстоянието в култ. С това актуално съдържание *успехът* започва да се възприема като нова, „модна“ дума. В изданието „Речник на модните думи“ (SMS 2011), съставен от руския писател В. Новиков, присъства специална статия за успеха. За съвременните измерения на успеха пишат и много други автори (Klyuchnikov 2002; Levontina 2006; Georgiev, Staykov, Spahiyski 2012; Sokolova 2016; Dimitrova 2019 и др.).

В това изложение бихме искали да останем във вербалната сфера на успеха и да обърнем внимание на един тавтологичен израз: ***успявам успешно***, който има много широка употреба в българския език, но не и в руския, и да се опитаме да намерим причините за това.

Следващите примери цитираме по материали от българската преса, публицистика, от рекламния дискурс:

„Правителството изключително **успешно успя** да диверсифицира газовите доставки“ (тв интервю, 7 .05. 2022);

От друга страна, след като правителството намали дефицита и **успя успешно** да продаде емисията еврооблигации, страната няма нужда да излиза на пазарите“ (в-к „Труд“, 26 .07. 2012);

„Ние **успяхме** да преминаем **успешно** през многото предизвикателства, които ни постави кризата (тв интервю, 20 .02. 2012);

„Българите в условията на европейската и американската мечта всъщност много **по-успешно успяват** да покажат какво означава нация на нациите“ (Mitev, Shopov et al. 2002: 15);

„Въз основа на тези връзки и взаимоотношения българската икономика **успя успешно** да се развие в миналото“ (<https://books.google.bg/books>);

„С помощта на триизмерния печат екипът на клиента ни **успя успешно** да създаде работещ прототип на продукта“ (solidfill.com/news/Prototip_na_kasmeta).

Според нас тук става дума за смислово разграничаване: чрез употребата на глагола се разширява узуализацията на значението *справям се, постигам резултат*, като говорещият поставя акцент върху личния принос, личната заслуга за постигнатия успех (постигнатата цел), а, от друга страна, наблюдаваме резултат от езикова компресия: *справям се с лични усилия и постигам добър резултат*. Примерите за тази употреба в съвременния български медиен дискурс са многобройни.

Честотността на израза в съвременния български език за разлика от руския предположи изясняването на етимологичната „памет“ на съставлящите го лексеми. Според Етимологичния речник на М. Фасмер (Fasmer 3: 662, 734) корените им се проследяват от старославянския глагол спѣти: спегю, *спеглый, поспеть, успеть*, укр. *спіти, спію*, блр. *спець*, др.-руск. *спкми, спкю* "бързам, стремя се, способствам", ст.-слав. спкти, (Остром., Асем.), бълг. *спегя* (Младенов 600), сърбохърв. до°спијети, до°спијем "дозрявам, съзрявам, успявам", словен. *spe·rti, spe·jem* "бързам, увеличам, спеть", чеш. *spřti* "бързам", словц. *spriet'*, польск. *spriąć, spriać, spriać* "бързам, настигам", в.-луж. *sprejс* "отдава ми се".

Думата „спех“ като част от единното лексикално гнездо спѣти (бълг. спех, др.-руск., ст.-слав. спкхъ spoud» (Супр.), укр. *спіх*, род. п. *спіху*, блр. *спех*, словен. *spe·h*, род. п. *spe·ha*, *spehu* "бързина, процъфтяване", чеш. *Spěch* "прибързаност", словц. *spěch*, польск. *spiech*, в.-луж., н.-луж. *spěich*. Свързано със *спети*. Ср. лат. *spēs, -ēs*, мн. *spēs, -ēs* "очакване, надежда", *spēs, -ēs* "надявам се, очаквам".

В. Дал на свой ред поставя лексемата в речниковото гнездо *успевать, успеть* и я тълкува като *иметь успех, удачу, достигать желаемого (имам успех, късмет, постигам желаното)*. Според В. Дал *успех, успешка* е „спорина в деле, в работе, удача, удачное старанье, достижение желаемого“. По времето на великия руски лексикограф са битували лексемите „успешник“, „успешница“ („у кого работа идет, спорится“): *На рукоделья она у нас успешница* (Daly 2014: 7125).

В. В. Виноградов (1994) в изследването си за развитието на руската лексика и фразеология разглежда историята на думите *спеть, успеть, успех* като част от единно лексикално гнездо (спѣти, спѣю – литовск. *spėti*, греч. *σπῶω*). В хода на развитието на езика то се е разпаднало на 2 съставляващи: неговата история се проследява в контекста на развитието на думите: *спеть, спелый, поспеть, поспевать (съзрявам)* и *спеть, спешить (наспех), спешный, успеть, успевать (бързам, стигам)*.

Съвременната дума *успех* е образувана с помощта на префикса *у-* от старосл. спѣти, спѣю и наследява следните значения:

1. непрех. *стремя се, движа се*; В Жит. Нифонт. XIII в.: Къ нему бяхоу *спѣюще* (63 л.);

2. прех. *спешно приготвям, запасявам се*; непрех. *бързо се приготвям*; В Ипат. лет. (6717 г.): король *спѣашеть* рать великоу. (В Акт. Юрид. 390: ...запасы *спѣемъ*; непереходно: *Спела* тетива у туга лука);

3. *помагам, спомагам, нося полза*: причастието *спѣя* се е употребявало в значение „помощник“;

4. *развивам се, съзрявам, преуспявам* (ср. в Остромировото евангелие: И іс же *спѣаше* прѣмоудростіе и глѣльмъ... (Sreznevskij 3: 474 по Vinogradov 1994).

Част от значенията по-късно се прехвърлят от глагола *спеть* към производния глагол *спеишить*, а от глагола *спеть* на свой ред се е образувало отглаголното съществително *спех*. Думата *спех* е имала следните семантични компоненти: *бързина; стремеж, усърдие; достигане, успех, удача, щастие*. Днес се е запазило основното значение *бързо движение, прибързаност*: в руския език *наспех, к спеху, от спеху чуть не наделал смеху*, в българския *спешен – спешно съобщение, спешна помощ* (Vinogradov 1994).

Основните значения на глагола *спети* са се запазили и в руския, и в българския език: (р) *созревать: спелый, поспеть*, от една страна, и *спеишить, успеть, наспех*; (бълг.) *успявам ('постигам успех')* *постижение* и *спешен: спешно съобщение, спешна помощ*, но те имат различен комуникативен потенциал в съвременната реч. Именно това според нас прави възможно тавтологичното съчетаване на двете лексеми *успеть* и *успех* в една фраза в българския език, в която се реализира само едното „разклонение“ на общото гнездо: значението *постижение, резултат (плод на постижението)*, докато в руския език на първо място при употребата на глагола *успеть* се актуализира значението *бързо движение, спешност*.

Асиметрията в реализацията на комуникативния потенциал на разглежданите лексеми в съвременната реч на русите и българите и наличието на „разстояние“ между тях красноречиво се установява чрез данните на обратния асоциативен речник, т. е. когато лексемите се намират в едно (своето) смислово поле. Ето и асоциациите на носителите на руския и българския език според САР и асоциативния речник на българския език „Български норми на словесни асоциации“ (БНСА) под редакцията на Е. Герганов (BNSA 1984), когато анализиратите лексеми са думи стимули:

Успеть (р.): *опоздать /закъснявам/ 53, сделать /правя/ 51, вовремя /навреме/ 40, все /всичко/ 22, на поезд /за влака/ 17, написать 10, вспомнить 9, догнать 8, быстро, выучить, домой, на автобус, надо, убежать 7, время, на работу, начать, не успеть 6, автобус, бежать, в институт, поестъ, пожить, съестъ 5; жить, на пару, поезд, сказать, спеишить, торопиться 4; в делах, всегда, встреча, вынуть, выпить, дело, добежать, дойти, закончить, найти, сделать дело, добежать, дойти, закончить, найти, сделать дело, спешка, уехать 3; в срок, выполнить, до полуночи, институт, на свидание, опередить, помочь, потерять, прожить, пунктуальность, сделать все, сделать уроки, скоро, списать, туда, увидеть, удача, удовлетворение, **успех**, учеба, хорошо 2; бегство, без ошибок, бодрость, быстрота, везде в жизни, взлететь, влюбиться, волнение, вперед, ... выиграть время, дела, деньги, слава, добиться, добратся, догонять, дожить, до закрытия, до зари, допеть, до рассвета, дорога, доучиться, жизнь, забыть, закончить дело, застать, захватить, зачет, иногда, к открытию* (SAS 2004: 238).

Според носителите на българския език:

Успявам (бълг.): *винаги, успех 27; в живота, във всичко, щастие 15, постигам 12, пари, трудно 10, бързо, печеля 9; кариера, победа, понякога, радост 8; живот, удовлетворение, цел 7; всичко, постижение 6; да, изпит, побеждавам, труд 5; амбиция, бизнес, време, връх*

/вершина/, губя, достигам, късмет, надежда, не винаги, преуспявам, работа, сам, справям се, усмивка 4; в кариерата, живея, много, не успявам, реализирам, усилие, често 3; аз, благополучие, борба, бързам, в нещо, в работата, да дойда, дано, да свърши, да спечеля, да стигна, желание, искам, крах, мечта, навреме, навсякъде, намирам, напред, напредък, начинание, победител, прогрес, радвам се, рядко, сколасвам, сполука, старая се, стигам, творя, удоволствие, умея, упоритост 2; аспирант, бавно, в бизнеса, взрив, в начинанията си, воля (SAS 2004: 239).

Първите реакции на носителите на двата езика на глагола стимул *успеть/ успявам* са различни, съответстващи на двете различни разклонения от общото им лексикално гнездо.

Според обратния речник, т. е. в асоциативното поле на други лексеми, реакцията *успех* е много по-близко до думата стимул *щастие/ счастье* в българския език, отколкото в руския:

Счастье есть 74; любовь 59; радость 49; горе, мое 23; несчастье 20; большое 16; жизнь 13, есть, его не может не быть 11, семья, хорошо 8; деньги, нет, огромное 7; добро 6; победа, удача ...

Щастие радост 46; любовь 44; несчастие 28; голямо, успех 22; късмет 16; няма, усмивка 10; свобода 6; дете, добро, здраве, миг, обич, пари, спокойствие 5 ...

Ориентацията на лингвистичните изследвания към данните на асоциативните речници, както и към анкети на носители на съответните езици според нас е много плодотворна. Тя дава възможност да се използва още едно средство за познание на езика и хората, които го употребяват, чрез отпечатъка на личния опит и културата, в която те израстват, върху езиковото съзнание и неговата стереотипност. Асоциативните речници позволяват досег до цял калейдоскоп от знания, мнения, представи, традиции, предпочитания на носителите на езика. Това е твърде важно както за научните изследвания, така и за изучаването на езиците като чужди, тъй като се отчита концептуалната организация на смисъла, а не просто речниковото значение на определена лексема (често съпадащо в близкородствените езици). Част от тази важна информация представлява и етимологичният екскурс, чрез който се проследява историческата динамика при формирането на смисъла: за двата родствени славянски езика – българския и руския, това развитие е протичало в различни посоки вследствие на разделянето на общото лексикално гнездо на старославянския глагол *спѣти*.

ЛИТЕРАТУРА

- Daly 2014:** Daly, V. *Tolkovyy slovary zhivogo velikorussskogo yazyka*. Moskva: Direkt Media [Даль, В. Толковый словарь живого великорусского языка. Москва: Директ Медиа].
- Dimitrova 2019:** Dimitrova, I. *Balgarskata kartina na sveta v obuchenieto po balgarski ezik kato chuzhd*. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo [Димитрова, И. Българската картина на света в обучението по български език като чужд. Велико Търново: Университетско издателство].

- Fasmer 3:** Etimologicheskiy slovary M. Fasmera, elektronnaya versiya, t. 3 <<http://www.vasmer.narod.ru>> (status 10.03.2022) [Этимологический словарь М. Фасмера, электронная версия, т. 3].
- Georgiev, Staykov, Spahiyski 2012:** Georgiev, A., G. Staykov, E. Spahiyski. Modelat na uspeha 22 ili Kak da uspyavash v Balgaria. Sofia: Uchilishte za uspeh "Anatoli Georgiev" [Георгиев, А., Г. Стайков, Е. Спахийски. Моделът на успеха 22 или Как да успяваш в България. София: Училище за успех „Анатоли Георгиев“].
- Gerganov et all. 1984:** Gerganov, E., L. Ivancheva, R. Karlova, V. Nikolov, Ts. Nikolova. Balgarski normi ka slovesni asotsiatsii. Sofia: Nauka i izkustvo [Герганов, Е., Л. Иванчева, Р. Кърлова, В. Николов, Ц. Николова. Български норми на словесни асоциации. София: Наука и изкуство].
- Hristakieva 2011:** Hristakieva, D. Savremennite shvashtaniya na balgarite za simvolite na uspeha <<http://www.bnr.bg/sites/radiobulgaria/Lifestyle/.../uspeh.aspx>> (status 12.04.2022) [Христакиева, Д. Съвременните схващания на българите за символите на успеха].
- Ivanova 2012:** Ivanova, N. Tsennostnite aspekti na razbiraneto. Kontseptat "uspeh" v balgatskata, ruskata i britanskata recheva praktika. Burgas: Libra Skorp [Иванова, Н. Ценностните аспекти на разбирането. Концептът „успех“ в българската, руската и британската речева практика. Бургас: Либра Скорп].
- Ivanova, Andrienko 2014:** Ivanova, N., A. Andrienko. Kontsept "uspeh" v tsennostnom i yazykobom izmereniyah v bolgarskoy, russkoy, britanskoy i amerikanskoy lingvokulytura. // Sapostavitelno ezikoznanie, 1, 5-20 [Иванова, Н., А. Андриенко. Концепт „успех“ в ценностном и языковом измерениях в болгарской, русской, британской и американской лингвокультурах”. // Съпоставително езикознание, 1, 5-20].
- Klyuchnikov 2002:** Klyuchnikov, S. Yu. Faktor uspeha. Novaya psihologiya samorazvitiya. Moskva: Belovodue [Ключников, С. Ю. Фактор успеха. Новая психология саморазвития. Москва: Беловодье].
- Levontina 2006:** Levontina, I. B. Shum slovarya. Moskva: Znamya, kn. 8 <<https://znamlit.ru/publication.php?id=3041>> (status 12.05.2022) [Левонтина, И. Б. Шум словаря. Москва: Знамя, кн. 8].
- Mitev, Kovacheva 2014:** Mitev, P.-E., S. Kovacheva. Mladite hora v evropeyska Balgaria. Sotsiologicheski portret 2014. Sofia: Fridrih Ebert [Митев, П.-Е., С. Ковачева. Младите хора в европейска България. Социологически портрет 2014. София: Фридрих Еберт].
- Mitev, Shopov et all. 2002:** Mitev, T., P. Shopov, M. Karamihova, D. Maykalz. Balgarite i amerikantsite. Sofia: Tangra [Митев, Т., П. Шопов, М. Карамихова, Д. Майкълз. Българите и американците. София: Тангра].
- SAS 2004:** Slavyanskiy assotsiativnyy slovary: russkiy, belorusskiy, bolgarskiy, ukrainskiy. Moskva: Institu yazykoznaniiya, RAN [Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский. Москва: Институт языкознания, РАН].
- SMS 2011:** Slovary modnyh slov. Sost. Vl. Novikov. Moskva: Ast-Press kniga [Словарь модных слов. Сост. Вл. Новиков. Москва: Аст-Пресс книга].
- Sokolova 2016:** Sokolova, Hr. Operatsionalizatsiya na uspeha v tsennostnite orientatsii na obshtestvata v Balgaria i Ungaria (sravnitelno interkulturno izsledvane). Avtoreferat na disertatsiya. Ruse: Universitetsko izdatelstvo [Соколова, Хр. Операционализация на успеха в ценностните ориентации на обществата в България и Унгария (сравнително интеркултурно изследване). Автореферат на дисертация. Русе: Университетско издателство].

Vinogradov 1994: Vinogradov, V. V. Istorija slov. Ch. I. Moskva: Tolk <<http://www.etymolog.ruslang.ru/vinogr>> (status 12.05.2022) [Виноградов, В. В. История слов. Ч. I. Москва: Толк].